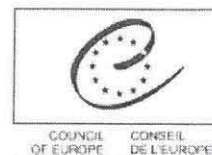

Parliamentary Assembly
Assemblée parlementaire

<http://assembly.coe.int>

Dokument jawny*

AS/Jur (2013) 14

10 maja 2013 r.

ajdoc14 2013 r.

Komisja Prawna i Praw Człowieka

Implementacja orzeczeń Europejskiego Trybunału Praw Człowieka: przygotowanie 8. sprawozdania

Podsumowanie i propozycje Sprawozdawcy

Sprawozdawca: Klaas de Vries, Królestwo Niderlandów, Grupa Socjalistyczna

1. Przegląd zaangażowania Zgromadzenia w wykonywanie wyroków Trybunału w Strasburgu

1. Podczas niedawnej Konferencji Wysokiego Szczebla poświęconej przyszłości Europejskiego Trybunału Praw Człowieka, która odbyła się w Brighton w Wielkiej Brytanii, podkreślono rolę Zgromadzenia Parlamentarnego w wykonywaniu wyroków Trybunału w Strasburgu:

Wszystkie państwa-strony zobowiązały się do przestrzegania ostatecznych wyroków Trybunału w sprawach, w których są stroną... Komitet Ministrów nadzoruje wykonywanie stale rosnącej liczby wyroków. W miarę jak Trybunał rozpatruje potencjalnie dopuszczalne skargi, które do niego wpłynęły, można oczekiwać, że ilość pracy w Komitecie Ministrów będzie stale rosła. Stąd Konferencja z zadowoleniem przyjmuje regularne sprawozdania i debaty Zgromadzenia Parlamentarnego poświęcone wykonywaniu wyroków.¹

2. Nadzór nad wykonywaniem wyroków Trybunału w Strasburgu stał się jednym z priorytetów wśród zadań powierzonych Komisji Prawnej i Praw Człowieka Zgromadzenia Parlamentarnego (zwanej dalej „Komisją”) po przyjęciu przez Komisję dnia 27 czerwca 2000 r. pierwszego sprawozdania w tej kwestii opracowanego przez pana Erika Jurgensa. Na podstawie tego sprawozdania Zgromadzenie przyjęło Rezolucję 1226 (2000), w której zwróciło uwagę na potrzebę skutecznej synergii między Trybunałem, Komitetem Ministrów i władzami krajowymi oraz zobowiązało się do silniejszego zaangażowania w nadzór wykonywania wyroków Trybunału.

3. Od 2000 r. Zgromadzenie przyjęło siedem sprawozdań i rezolucji oraz sześć rekomendacji dotyczących wykonywania wyroków Europejskiego Trybunału Praw Człowieka. W latach 2006-2010 sprawozdawcy zajmujący się tą kwestią przyjęli względnie proaktywne stanowisko, przeprowadzając wizyty terenowe w państwach-stronach, w których odnotowano szczególnie problematyczne przypadki niewykonania wyroków (podczas prac nad szóstym sprawozdaniem pan Erik Jurgens odwiedził pięć państw – Włochy, Federację Rosyjską, Turcję, Ukrainę i Wielką Brytanię; z kolei pan Christos Pourgourides przygotowując siódme sprawozdanie odwiedził osiem państw – Bułgarię, Grecję, Włochy, Republikę Mołdawii, Rumunię, Federację Rosyjską, Turcję i Ukrainę). Podczas tych wizyt sprawozdawcy omawiali powody niewykonania wyroków Trybunału w Strasburgu z przedstawicielami narodowych parlamentów i rządów oraz podkreślili pilną potrzebę znalezienia rozwiązań zgłoszonych problemów. Celem wizyt było również ustalenie w jaki sposób, przy wsparciu parlamentarzystów w odpowiednich państwach, można „zachęcić” władze narodowe do przyspieszenia procesu wdrażania reform i środków potrzebnych do szybkiego i pełnego wykonania wyroków.

* Dokument odtajniony przez Komisję dnia 28 maja 2013 r.

¹ Deklaracja z Brighton, część F, Wykonywanie orzeczeń Trybunału, §§ 26, 28 i 29 e) dostępna pod adresem <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=1934031>.

4. Na podstawie siódmego sprawozdania przygotowanego przez pana Pourgouridesa 26 stycznia 2011 r. Zgromadzenie Parlamentarne przyjęło Rezolucję 1787 (2011) oraz Rekomendację 1955 (2011), w których zwróciło uwagę na trudną sytuację związaną z niewykonywaniem lub opóźnieniami w pełnym wykonaniu wyroków Trybunału Praw Człowieka w licznych państwach. Wysłano listy do delegacji parlamentów narodowych z dziesięciu państw z wnioskiem o przekazanie informacji o działaniach podjętych przez odpowiednie parlamenty narodowe w celu implementacji tej rezolucji.

5. W styczniu 2012 r. mianowano mnie po raz trzeci z rzędu sprawozdawcą w tej materii. Jednocześnie Komisja rozpatrzyła wstępne memorandum zatytułowane „Zapewnienie właściwego funkcjonowania Trybunału w Strasburgu: strukturalne słabości państw-stron” autorstwa pana Serhija Kiwałowa (patrz Rezolucja Zgromadzenia Parlamentarnego 1914 (2013) i Rekomendacja 2007 (2013)). Na podstawie informacji zawartych w tymże memorandum oraz w siódmym sprawozdaniu pana Pourgouridesa, między kwietniem 2012 r. a styczniem 2013 r. Komisja zorganizowała szereg wysłuchań w Strasburgu, w których wzięli udział przewodniczący delegacji parlamentarnych dziesięciu państw wymienionych w siódmym sprawozdaniu, w celu omówienia postępów w zakresie wykonywania wyroków. Na mój wniosek skrócone protokoły z tych wysłuchań zostały odtajnione podczas posiedzenia Komisji 19 marca 2013 r. i opublikowano je jako dokument AS/Jur (2013) 13.

6. Trzy lata po publikacji siódmego sprawozdania w tej materii, przygotowanego przez mojego poprzednika, pana Pourgouridesa, i w kontekście informacji zebranych podczas wysłuchań jestem przekonany, że nadszedł czas na świeże rozpatrzenie tej kwestii.

2. Parametry 8 sprawozdania

7. Sprawozdania przedstawione przed Zgromadzeniem Parlamentarnym przez moich poprzedników, pana Jurgensa i pana Pourgouridesa, skupiały się na poszczególnych wyrokach/sprawach, kierując się przy ich wyborze określonymi kryteriami. Oba sprawozdania obejmowały „wyroki (i decyzje), których wykonanie napotykało istotne trudności”, jak zostało to określone w szczególności we wstępnych rezolucjach i innych dokumentach Komitetu Ministrów. W każdym z tych sprawozdań zastosowano również dodatkowe kryterium selekcji: w przypadku sprawozdania pana Jurgensa były to „wyroki i decyzje, które nie zostały w pełni wykonane po upływie ponad pięciu lat od ich wydania”, zaś w przypadku sprawozdania pana Pourgouridesa² były to „orzeczenia dotyczące pogwałceń prawa szczególnie poważnej natury”. Ja z kolei postanowiłem zmienić nieco metodologię pracy, którą będę się kierował podczas przygotowywania ósmego sprawozdania.

8. Od 1996 r. rosła liczba spraw wymagających nadzoru ze strony Komitetu Ministrów³, co utrudniało temu organowi nadzorczemu skuteczną realizację jego zadań. Moje sprawozdanie będzie się odnosiło do ośmiu państw, których dotyczy największa liczba wyroków oczekujących na wykonanie w Komitecie Ministrów na podstawie statystyk przedstawionych przez tenże organ w rocznym sprawozdaniu za rok 2012. Oto lista państw podanych w kolejności wg liczby spraw: Włochy (2569 spraw), Turcja (1861 spraw), Federacja Rosyjska (1211 spraw), Ukraina (910 spraw), Polska (908 spraw), Rumunia (667 spraw), Grecja (478 spraw) i Bułgaria (366 spraw).⁴

9. Ponadto należy odnotować, że powyższe statystyki niekoniecznie odzwierciedlają „rzeczywistość”, jeżeli przyjrzeć im się pod kątem liczby skarg oczekujących na rozpatrzenie przez Trybunał - zarówno w liczbach bezwzględnych, jak i pod względem liczby ludności. Jeśli chodzi o liczbę skarg oczekujących na rozpatrzenie przez Trybunał na koniec 2012 r., 75% ogółu wniosków wpłynęło z następujących ośmiu państw: Federacja Rosyjska (22,3%), Turcja (13,2%), Włochy (11,1%), Ukraina (8,2%), Serbia (7,8%), Rumunia (6,8%), Bułgaria (3%) i Wielka Brytania (2,6%).⁵ Jak łatwo zauważyć, kolejność państw różni się od tej podanej w danych statystycznych pochodzących od Komitetu Ministrów; na liście tej brakuje chociażby Grecji i Polski. Jeżeli przyjrzeć się liczbie skarg przekazanych przez sekretariat Trybunału do rozpatrzenia przez Trybunał do końca 2012 roku w stosunku do liczby ludności odnośnych państw, obraz sytuacji uległby drastycznej zmianie: wśród ośmiu państw, przeciwko którym wpływa najwięcej skarg do Trybunału, znalazłyby się: Serbia (6,77 na 10 000 mieszkańców), Liechtenstein (4,44), Chorwacja (4,35), Rumunia

² Patrz § 6.6. sprawozdania (dokument ZPRE 11020) i § 5.7. sprawozdania (dokument ZPRE 12455).

³ Patrz „Nadzorowanie wykonywania wyroków Europejskiego Trybunału Praw Człowieka – Sprawozdanie Roczne 2012”, pod adresem http://www.coe.int/t/dghl/monitoring/execution/Source/Publications/CM_annreport2012_en.pdf, p. 27.

⁴ (tamże), s. 30-31.

⁵ Patrz „Roczne Sprawozdanie 2012 Europejskiego Trybunału Praw Człowieka, Rada Europy”, pod adresem http://www.echr.coe.int/NR/rdonlyres/9A8CE219-E94F-47AE-983C-B4F6E4FCE03C/0/2012_Rapport_Annuel_EN.pdf, s. 150.

(3,18), Czarnogóra (2,91), Republika Mołdowy (2,63), Estonia (2,25) i Słowenia (2,05).⁶ Tylko jedno państwo z powyższej listy państw zidentyfikowanych przez Komitet Ministrów jako najczęściej naruszające prawa człowieka – Rumunia – również znalazłaby się w tej grupie.

10. Każde z ośmiu państw wybranych na podstawie rocznych statystyk Komitetu Ministrów zostało uznane za mające trudności z wykonaniem wyroków Trybunału w Strasburgu w sprawozdaniu z 2010 r. opracowanym przez pana Pourgouridesa, a ich przedstawiciele zostali wezwani na wysłuchania, które odbyły się w naszej Komisji między kwietniem 2012 r. i styczniem 2013 r., o czym wspomniano w punkcie 5 wyżej. Główne problemy zidentyfikowane w tych krajach wyglądają następująco:

Włochy

- o Przewlekłość postępowań sądowych i brak skutecznych środków prawnych w tej kwestii
- o Wydalanie obywateli innych państw z naruszeniem Europejskiej Konwencji Praw Człowieka

Turcja

- o Brak wznawiania postępowań przed sądem
- o Powtarzające się kary pozbawienia wolności za odmowę działania niezgodnie z własnym sumieniem
- o Łamanie wolności słowa
- o Zbyt długie terminy aresztów tymczasowych
- o Działania służb bezpieczeństwa
- o Kwestie związane z północną częścią Cypru

Federacja Rosyjska

- o Niewykonywanie decyzji sądów krajowych
- o Łamanie zasady pewności prawa w formie uchylania prawomocnych orzeczeń sądowych na drodze „procedury przeglądu nadzorczego”
- o Złe warunki w areszcie tymczasowym, w szczególności w ośrodkach aresztu przedprocesowego
- o Zbyt długie terminy aresztu tymczasowego oraz stosowanie aresztu tymczasowego pomimo braku odpowiednich i wystarczających powodów
- o Tortury i złe traktowanie w aresztach policyjnych i brak skutecznych dochodzeń w tym zakresie

Ukraina

- o Niewykonywanie decyzji sądów krajowych
- o Przewlekłość postępowań sądowych i brak skutecznych środków prawnych w tej kwestii; kwestie dotyczące aresztu tymczasowego
- o niesprawiedliwe procesy z powodu, między innymi, stronniczości i braku niezależności sędziów

Polska

- o Przewlekłość postępowań sądowych i brak skutecznych środków prawnych w tej kwestii
- o Zbyt długie terminy aresztu tymczasowego

Rumunia

- o Braki w zakresie reprivatyzacji – w zakresie zwrotu majątku bądź rekompensaty
- o Przewlekłość postępowań sądowych i brak skutecznych środków prawnych w tej kwestii; niewykonywanie decyzji sądów krajowych; złe warunki w zakładach karnych

Grecja

- o Przewlekłość postępowań sądowych i brak skutecznych środków prawnych w tej kwestii;
- o Stosowanie siły zagrażającej życiu oraz przypadki złego traktowania ze strony funkcjonariuszy organów ścigania i brak skutecznych dochodzeń w sprawie takich nadużyć

Bułgaria

- o Przypadki zgonów i złego traktowania podczas wykonywania obowiązków przez funkcjonariuszy organów ścigania i brak skutecznych dochodzeń w sprawie takich nadużyć
- o Przewlekłość postępowań sądowych i brak skutecznych środków prawnych w tej kwestii
- o Przypadki łamania prawa do poszanowania życia rodzinnego przez deportacje/nakazy opuszczenia terytorium państwa.

⁶ Tamże, s. 156-157. Na dzień 1 stycznia 2012 roku liczba ludności ogółem w państwach członkowskich Rady Europy wynosiła ok. 822 milionów osób. Średnia liczba skarg przekazanych do rozpatrzenia przez Trybunał na 10 000 mieszkańców wynosiła 0,79 w 2012 r.

11. Powyższe kwestie są szczegółowo opisane w Załączniku do niniejszego dokumentu.

3. Propozycje Sprawozdawcy

12. Na podstawie przedstawionych powyżej informacji oraz Załącznika do niniejszego dokumentu chciałbym przede wszystkim zwrócić się do Komisji Prawnej i Praw Człowieka z wnioskiem o poparcie mojej propozycji wprowadzenia nowego kryterium – liczby wyroków oczekujących na wykonanie – przy wyborze państw, których dotyczyć będzie ósme sprawozdanie dotyczące wykonywania wyroków Europejskiego Trybunału Praw Człowieka.

13. Ponadto zwracam się do Komisji z wnioskiem o wyrażenie zgody na wizyty terenowe w czterech lub pięciu z wymienionych powyżej państw, których nadal dotyczą stałe trudności z wykonywaniem orzeczeń Trybunału. Podczas tych wizyt zamierzam zbadać przyczyny ciągłego niewykonywania wyroków Trybunału w Strasburgu, w szczególności przez przedstawicieli narodowych organów legislacyjnych i wykonawczych. Przed zamknięciem listy państw, które powinienem odwiedzić, zwracam się do Komisji o zgodę na przekazanie wszystkim wyżej wymienionym państwom fragmentów Załącznika do niniejszego dokumentu oraz na wezwanie ich do przedstawienia mi ich komentarzy/uwag do końca sierpnia 2013 r. Wtedy zdecyduję, które państwa odwiedzę i przekażę ich wykaz Komisji podczas spotkania w dniu 3 września 2013 roku lub, najpóźniej, podczas sesji Zgromadzenia w październiku 2013 r.

14. Mój mandat obejmuje badanie niewykonywania lub opieszałego wykonywania orzeczeń Trybunału w Strasburgu. Mimo to chciałbym już teraz poznać opinię Komisji w kwestii potrzeb Zgromadzenia w zakresie określenia zakresu, w którym powinniśmy również poddawać analizie sytuację w państwach, które mają istotne problemy z przestrzeganiem standardów Europejskiej Konwencji Praw Człowieka, lecz w przypadku których liczba skarg oczekujących na rozpatrzenie przez Komitet Ministrów nie osiągnęła jeszcze liczby uniemożliwiającej skuteczne funkcjonowanie. Moim zdaniem my, parlamentarzyści, często zbyt późno próbujemy rozwiązać problem strukturalny w państwach-stronach Konwencji, nawet jeśli wszyscy zdajemy sobie sprawę z jego istnienia. Zdarza się, że do pracy nad nim zostajemy wezwani dopiero po upływie 5, 10, a nawet 15 lat od chwili wpłynięcia sprawy do rozpatrzenia przez Komitet Ministrów.

AS/Jur (2013) 14 Załącznik (dokument oryginalny w wersji angielskiej)
 10 maja 2013 r.
 ajdoc14 2013 załącznik

Komisja do Spraw Prawnych i Praw Człowieka

Wykonywanie orzeczeń Europejskiego Trybunału Praw Człowieka: przygotowanie 8. sprawozdania

Załącznik

Sprawozdawca: Klaas de Vries, Holandia, Grupa Socjalistyczna

I. Uwagi wstępne

1. Niniejszy Załącznik zawiera zaktualizowane informacje, które pierwotnie przedstawione były w formie memorandumów informacyjnych sporządzonych na posiedzenia Komisji do Spraw Prawnych i Praw Człowieka ZPRE („Komisja SPPC” / „Komisja”) w okresie od kwietnia 2012 r. do stycznia 2013 r.

2. Celem niniejszego Załącznika jest przedstawienie głównych problemów związanych z wykonywaniem orzeczeń Trybunału przez osiem państw, które najprawdopodobniej znajdują się w centrum 8. sprawozdania: Włochy, Turcję, Federację Rosyjską, Ukrainę, Polskę, Rumunię, Grecję i Bułgarię. Wśród kwestii, które prawdopodobnie zostaną poddane ocenie, można wymienić: przewlekłość postępowań sądowych (powszechna zwłaszcza we Włoszech), chroniczne niewykonywanie krajowych decyzji sądowych (rozpowszechnione zwłaszcza w Federacji Rosyjskiej i na Ukrainie), przypadki spowodowania śmierci i inne przypadki złego traktowania, których dopuszczają się funkcjonariusze organów ścigania, a które nie stają się przedmiotem skutecznego dochodzenia (szczególnie widoczne w Federacji Rosyjskiej) oraz bezprawny lub przedłużający się areszt tymczasowy (problem występujący w szczególności w Polsce, Federacji Rosyjskiej i na Ukrainie).*

3. Na końcu niniejszego dokumentu umieszczono także wzmiankę na temat nierozwiązanych kwestii dotyczących niewykonywania niektórych orzeczeń Trybunału przez Wielką Brytanię, chociaż nie jest to bezpośrednio związane z omówieniem najtrudniejszych problemów z zakresu praw człowieka.

II. Sytuacja w poszczególnych państwach

5. Polska

87. Sprawozdanie p. Pourgouridesa zawiera skrócone przedstawienie najważniejszych kwestii dotyczących Polski, tj.:

- przewlekłości postępowań i braku skutecznych środków prawnych;
- przewlekłości aresztów tymczasowych.¹

88. W sprawozdaniu opisano także inne problemy, m.in. złe warunki przetrzymywania, nieprzestrzeganie wolności zgromadzeń i niesprawiedliwe postępowania lustracyjne.²

5.1. Przewlekłość postępowań i brak skutecznych środków prawnych

* Te osiem państw nie zostało wymienionych w kolejności alfabetycznej. Ich kolejność odzwierciedla liczbę orzeczeń, w porządku malejącym, oczekujących na wykonanie przed Komitetem Ministrów. zob. § 8 dokumentu AS/Jur (2013) 14.

¹ Zob. przyp. 1 powyżej, par. 75.

² Zob. przyp. 1 powyżej, par. 86-91.

89. Sprawozdanie Pourgouridesa domagało się od Polski przedstawienia danych statystycznych dotyczących skuteczności różnych działań podejmowanych przez polskie władze na szczeblu krajowym w celu usunięcia problemu przewlekłości postępowań³. Od tamtej pory dostarczono dalsze informacje nt. postępów w przyspieszeniu postępowań karnych⁴ (sprawa Kudła przeciwko Polsce i inne) oraz cywilnych (sprawa Podbielski przeciwko Polsce i inne),⁵ jak też postępowań przed władzami i sądami administracyjnymi (sprawa Fuchs przeciwko Polsce i inne).⁶

90. Dnia 22 listopada 2011 r. polskie władze przedstawiły program działania⁷ dotyczący grup spraw Kudła przeciwko Polsce⁸ i Podbielski przeciwko Polsce⁹, a 23 listopada 2011 r. przedstawiły oddzielny program działania dotyczący grupy spraw Fuchs przeciwko Polsce^{10,11}. Oba programy działania zawierały skrót środków legislacyjnych i ogólnych podjętych przez polskie władze w celu rozwiązania tego problemu (m.in. komputeryzacja postępowań sądowych oraz zwiększenie budżetu i liczby pracowników sądownictwa)¹², a także informacje statystyczne dotyczące długości postępowań do 2010 r. Należy zauważyć, że według statystyk za 2010 r. zaległości sądów krajowych zwiększyły się o prawie 9%¹³. Jednakże w przypadku postępowań przygotowawczych – zgodnie z najnowszymi informacjami przekazanymi w piśmie p. Halickiego z 10 września 2012 r. – liczba przedłużających się spraw spadła w 2011 r. o 28% po zastosowaniu specjalnych środków monitorujących względem prokuratorów.

91. W kwestii skuteczności krajowych skarg na przewlekłość postępowań, polskie władze są zdania, że sądy w większym stopniu uwzględniały orzecznictwo Trybunału, chociaż w latach 2009-2010 liczba takich skarg wzrosła o blisko 35%¹⁴. W 2010 roku odsetek dopuszczalnych skarg wyniósł 19%¹⁵, a w 91% z tych skarg skarżącym zasądzono odszkodowanie pieniężne¹⁶.

92. W kwestii przewlekłości postępowań administracyjnych, z informacji statystycznych zawartych w programie działania dot. grupy spraw Fuchs przeciwko Polsce wynika, że sądy administracyjne zwykle rozpatrywały skargi na bezczynność władz administracyjnych w terminie 3-6 miesięcy¹⁷, a obciążenie Naczelnego Sądu Administracyjnego utrzymywało się na stałym poziomie¹⁸. W 2011 r. weszła w życie nowa

³ Zob. przyp. 1 powyżej, par. 80.

⁴ Zob. „Grupa spraw Kudła przeciwko Polsce – 66 spraw dotyczących przede wszystkim przewlekłości postępowań karnych oraz braku skutecznych środków prawnych”, 1136. posiedzenie (DH), 6-8 marca 2012 r., CM/Del/OJ/DH(2012)1136list23 z 3 stycznia 2012 r., dokument dostępny pod adresem [https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?Ref=CM/Del/OJ/DH\(2012\)1136&Language=lanEnglish&Ver=prel0023&Site=&BackColorInternet=B9BDEE&BackColorIntranet=FFCD4F&BackColorLogged=FFC679](https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?Ref=CM/Del/OJ/DH(2012)1136&Language=lanEnglish&Ver=prel0023&Site=&BackColorInternet=B9BDEE&BackColorIntranet=FFCD4F&BackColorLogged=FFC679).

⁵ Zob. „Grupa spraw Podbielski przeciwko Polsce – 234 sprawy dotyczące przede wszystkim przewlekłości postępowań cywilnych przed sądami cywilnymi i sądami pracy”, 1136. posiedzenie (DH), 6-8 marca 2012 r., CM/Del/OJ/DH(2012)1136list46 z 3 stycznia 2012, dokument dostępny pod adresem: [https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?Ref=CM/Del/OJ/DH\(2012\)1136&Language=lanFrench&Ver=prel0046&Site=CM&BackColorInternet=C3C3C3&BackColorIntranet=EDB021&BackColorLogged=F5D383](https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?Ref=CM/Del/OJ/DH(2012)1136&Language=lanFrench&Ver=prel0046&Site=CM&BackColorInternet=C3C3C3&BackColorIntranet=EDB021&BackColorLogged=F5D383).

⁶ Zob. „Grupa spraw Fuchs przeciwko Polsce – 79 spraw dotyczących przede wszystkim przewlekłości postępowań dotyczących praw i obowiązków obywatelskich przed sądami i organami administracyjnymi”, 1136. posiedzenie (DH), 6-8 marca 2012 r., CM/Del/OJ/DH(2012)1136list15 z 3 stycznia 2012, dokument dostępny pod adresem: [https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?Ref=CM/Del/OJ/DH\(2012\)1136&Language=lanEnglish&Ver=prel0015&Site=&BackColorInternet=B9BDEE&BackColorIntranet=FFCD4F&BackColorLogged=FFC679](https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?Ref=CM/Del/OJ/DH(2012)1136&Language=lanEnglish&Ver=prel0015&Site=&BackColorInternet=B9BDEE&BackColorIntranet=FFCD4F&BackColorLogged=FFC679).

⁷ Program działania, DH-DD(2011)1074 z dn. 24 listopada 2011 r., dostępny pod adresem: <https://wcd.coe.int/com.intranet.InstraServlet?command=com.intranet.CmdBlobGet&IntranetImage=1995088&SecMode=1&DocId=1826164&Usage=2>.

⁸ Skarga nr 30210/96, orzeczenie z dn. 26 października 2000 r.

⁹ Skarga nr 27916/95, orzeczenie z dn. 30 października 1998 r.

¹⁰ Skarga nr 33870/96, orzeczenie z dn. 11 maja 2003 r.

¹¹ Program działania, DH-DD(2011)1073 z dn. 24 listopada 2011 r., dostępny pod adresem: <https://wcd.coe.int/com.intranet.InstraServlet?command=com.intranet.CmdBlobGet&IntranetImage=1995085&SecMode=1&DocId=1826150&Usage=2>.

¹² Zob. przyp. 215 powyżej, s. 4-6.

¹³ Ibid., s. 7.

¹⁴ Ibid., s. 9. W 2010 r. sądy rozpatrzyły 96.3% napływających skarg w sprawie przewlekłości postępowań.

¹⁵ Ibid.

¹⁶ W 926 skargach, w porównaniu do 588 skarg w 2009 r.; *ibid.*, s. 11.

¹⁷ Większość skarg dotyczyła informacji publicznych i prawa prasowego, spraw budowlanych, wywłaszczenia i restryktacji nieruchomości; w tym kontekście zob. w szczególności problemy dotyczące wdrażania środków indywidualnych dot. restryktacji nieruchomości w sprawie Beller przeciwko Polsce, skarga nr 51837/99, orzeczenie z 1 lutego 2005 r.; pisma z Helsińskiej Fundacji Praw Człowieka, DH-DD(2011)110 z 16 lutego 2011 r. oraz DH-DD(2012)252 z 19 marca 2012 r.

¹⁸ Patrz przyp. 221 powyżej, s. 2 i 5.

ustawa dotycząca odpowiedzialności majątkowej funkcjonariuszy publicznych za rażące naruszenie prawa¹⁹ oraz poprawki do Kodeksu postępowania administracyjnego²⁰.

93. Powyższe grupy spraw były przedmiotem dyskusji na 1128. posiedzeniu Komitetu Ministrów (KM) dotyczącym praw człowieka (DH) (listopad-grudzień 2011 r.)²¹. KM z zadowoleniem przyjął różne środki podjęte w celu rozwiązania systemowego problemu przewlekłości postępowań w Polsce, jak też zobowiązanie polskich władz do monitorowania ich implementacji. Jednakże KM nie przeprowadził jeszcze merytorycznej analizy programów działania.

5.2. Przewlekłość aresztów tymczasowych

94. Grupa prawie 170 spraw Trzaska przeciwko Polsce²² i Kauczor przeciwko Polsce²³ dotyczy przede wszystkim przewlekłości aresztu tymczasowego oraz mankamentów procedury oceny legalności aresztu tymczasowego²⁴.

95. 21 listopada 2011 r. polskie władze przedstawiły program działania dotyczący grupy spraw Trzaska przeciwko Polsce, zawierający informacje nt. środków podjętych w celu rozwiązania tego problemu. Są to m.in. ściślejszy nadzór nad przyczynami zasądzenia i długością aresztu tymczasowego, wzmocniony nadzór nad postępowaniami karnymi oraz szerzej zakrojone szkolenia dla sędziów i oskarżycieli²⁵. Program działania zawiera ponadto dokładne dane statystyczne dotyczące tego problemu za lata 2005-2010. Według przedstawionych informacji od 2005 roku odnotowano znaczny spadek liczby nakazów aresztu tymczasowego, znaczny spadek długości aresztu tymczasowego oraz stały wzrost stosowania rozwiązań alternatywnych wobec aresztu tymczasowego²⁶. Jednakże liczby te wskazują również na to, że potrzeba czasu, aby nowe środki zastosowane w Polsce stały się ugruntowaną praktyką krajową, zwłaszcza w świetle tego, że dane dotyczące długości aresztu tymczasowego zasądzanego przez sądy okręgowe nie były tak jednoznaczne jak te dotyczące sądów rejonowych²⁷.

96. Na 1136. posiedzeniu DH (marzec 2012 r.) KM z zadowoleniem przyjął postępy polskich władz w rozwiązywaniu tego problemu i zobowiązanie do dalszego monitorowania sytuacji.²⁸ KM zachęcił także Polskę do kontynuacji wysiłków, zwłaszcza w zakresie szkoleń i zwiększania świadomości sędziów i prokuratorów²⁹. Na posiedzeniu postanowiono także, że ta grupa spraw zostanie przeniesiona do monitorowania na mocy standardowej procedury³⁰.

5.3. Pozostałe kwestie

5.3.1. Złe warunki panujące w jednostkach penitencjarnych

97. Przeciwko Polsce toczy się aktualnie kilka spraw przed KM w sprawie niehumanitarnego i poniżającego traktowania ze względu na niewłaściwe warunki osadzenia spowodowane m.in. przeludnieniem (sprawy

¹⁹ Ustawa z dnia 20 stycznia 2011 r., *ibid*.

²⁰ Zob. przyp. 221 powyżej, s. 6. Wskutek tych poprawek można aktualnie skarżyć nie tylko bezczynność władz administracyjnych, ale też przewlekłość postępowań toczących się przed nimi.

²¹ Decyzje Komitetu Ministrów dotyczące grupy spraw Podbielski, Kudła i Fuchs przeciwko Polsce, 1128. posiedzenie (DH), 29 listopada-2 grudnia 2011 r., CM/Del/Dec(2011)1128/15 z 2 grudnia 2011 r., zob. przyp. 88 powyżej.

²² Skarga nr 25792/94, orzeczenie z dn. 11 lipca 2000 r.

²³ Skarga nr 45219/06, orzeczenie z dn. 3 lutego 2009 r.

²⁴ Zob. „Grupa spraw Trzaska i Kauczor przeciwko Polsce – 168 spraw dotyczących długości aresztu tymczasowego”, 1136. posiedzenie (DH), 6-8 marca 2012 r., CM/Del/OJ/DH(2012)1136list39 z 3 stycznia 2012, dokument dostępny pod adresem:

[https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?Ref=CM/Del/OJ/DH\(2012\)1136&Language=lanEnglish&Ver=prel0039&Site=CM&BackColorInternet=DBDCF2&BackColorIntranet=FDC864&BackColorLogged=FDC864](https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?Ref=CM/Del/OJ/DH(2012)1136&Language=lanEnglish&Ver=prel0039&Site=CM&BackColorInternet=DBDCF2&BackColorIntranet=FDC864&BackColorLogged=FDC864).

²⁵ Program działania, DH-DD(2011)1067 z dn. 22 listopada 2011 r., dostępny pod adresem:

<https://wcd.coe.int/com.intranet.InstraServlet?command=com.intranet.CmdBlobGet&IntranetImage=1995142&SecMode=1&DocId=1824818&Usage=2>.

Pismo p. Halickiego zawiera ponadto zaktualizowane informacje dot. szkoleń.

²⁶ *Ibid*, s. 5, 7-9.

²⁷ Zob. Uwagi dotyczące grupy spraw Trzaska i Kauczor przeciwko Polsce, 1136. posiedzenie (DH), 6-8 marca 2012 r., CM/Del/Dec(2012)1136 z 13 marca 2012 r., zob. przyp. 6 powyżej.

²⁸ Decyzje Komitetu Ministrów dotyczące grupy spraw Trzaska i Kauczor przeciwko Polsce, 1136. posiedzenie (DH), 6-8 marca 2012 r., CM/Del/Dec(2012)1136/16 z 8 marca 2012 r., zob. przyp. 6 powyżej.

²⁹ *Ibid*.

³⁰ *Ibid*.

Orchowski przeciwko Polsce oraz Norbert Sikorski przeciwko Polsce)³¹ oraz brakiem odpowiedniej opieki medycznej (sprawa Kaprykowski przeciwko Polsce i inne)³². Jak przypomniał Trybunał w sprawie Orchowski przeciwko Polsce, nieodpowiednie warunki osadzenia w Polsce stanowią powracający problem, a przeludnienie w polskich więzieniach i aresztach śledczych ujawnia stałe nieprawidłowości systemowe³³.

98. 17 marca 2010 r.³⁴ i 12 września 2011 r. polskie władze przedstawiły programy działania dotyczące spraw Orchowski przeciwko Polsce i Norbert Sikorski przeciwko Polsce³⁵. W pierwszym programie działania wskazano na to, że w grudniu 2009 r. uchylony został przepis prawny zezwalający na bezterminowe umieszczanie skazanych w celach, w których powierzchnia przypadająca na jednego osadzonego wynosiła mniej niż ustawowe 3m². Drugi program działania przedstawia spadek liczby osadzonych w połączeniu ze znacznym wzrostem liczby miejsc dostępnych w więzieniach i aresztach śledczych od 2006 do 2011 r.³⁶. Co więcej, według polskich władz po raz pierwszy od 10 lat liczba osadzonych w więzieniach i aresztach śledczych w 2010 r. była niższa niż ogólna liczba miejsc dostępnych w tych jednostkach w skali całego kraju, a wskaźnik obłożenia wynosił 99,4%³⁷. Jak wynika z informacji przedstawionych w piśmie p. Halickiego, na dzień 28 sierpnia 2011 r. wskaźnik ten wynosił 96,6%, a ponadto po wprowadzeniu w 2009 r. systemu dozoru elektronicznego liczba skazanych odbywających wyrok poza jednostkami penitencjarnymi stopniowo rośnie. Należy także zauważyć, że w 2010 r. ETPCz wydał dwie decyzje w przedmiocie dopuszczalności skargi, w których uznał dostępność skutecznego zadośćuczynienia za przeludnienie jednostek penitencjarnych (odszkodowanie na gruncie prawa cywilnego) i oświadczył, że być może skarżący w przyszłości będą musieli korzystać z nowego systemu wnoszenia skarg wprowadzonego przez Kodeks karny wykonawczy³⁸.

99. Pierwszy raport/program działania dot. grupy spraw Kaprykowski przeciwko Polsce został przedstawiony KM w marcu 2010 r.³⁹ i uzupełniony 12 września 2011 r.⁴⁰. Dodatkowe informacje zostały przekazane przez rząd 11 stycznia 2013 r.⁴¹. Zgodnie z informacjami uzyskanymi od władz trwały prace nad reformą penitencjarnych jednostek szpitalnych, która miała na celu zwiększenie jakości i jednolitości świadczeń zdrowotnych dla wszystkich osadzonych⁴². Ponadto, w grudniu 2010 r. Minister Sprawiedliwości wydał rozporządzenie w sprawie udzielania świadczeń zdrowotnych osobom pozbawionym wolności przez zakłady opieki zdrowotnej dla osób pozbawionych wolności, które określa zakres świadczeń zdrowotnych dostępnych dla osadzonych⁴³. Dalsze informacje zostały przedstawione KM w styczniu 2013 r.⁴⁴.

³¹ Orchowski przeciwko Polsce, nr skargi 17885/04, orzeczenie z dn. 22 października 2009 r. i Norbert Sikorski przeciwko Polsce, nr skargi 17599/05, orzeczenie z dn. 22 października 2009 r.

³² Kaprykowski przeciwko Polsce, (nr skargi 23052/05, orzeczenie z dn. 3 lutego 2009 r.), Sławomir Musiał przeciwko Polsce (nr skargi 28300/06, orzeczenie z dn. 20 stycznia 2009 r.), Wenerski przeciwko Polsce (nr skargi 44369/02, orzeczenie z dn. 20 stycznia 2009 r.), Andrzej Wierzbicki przeciwko Polsce (nr skargi 48/03, orzeczenie z dn. 19 stycznia 2010 r.) i Rokosz przeciwko Polsce (nr skargi 15952/09, orzeczenie z dn. 27 lipca 2010 r.).

³³ Orchowski przeciwko Polsce, par. 147.

³⁴ DH-DD(2011)627 z 11 sierpnia 2011 r.

³⁵ Program działania, DH-DD(2011)709E z dn. 12 września 2011 r., dostępny pod adresem:

<https://wcd.coe.int/com.instranet.InstraServlet?command=com.instranet.CmdBlobGet&InstranetImage=1913488&SecMode=1&DocId=1781184&Usage=2>.

³⁶ Ibid., s. 3.

³⁷ Ibid., s. 6.

³⁸ Zob. Łatak przeciwko Polsce, nr skargi 52070/08, decyzja z dn. 12 października 2010, par. 87 i Łomiński przeciwko Polsce, nr skargi 33502/09, decyzja z dn. 12 października 2010 r., par. 78. Na mocy nowego systemu osadzeni mogą odwoływać się od decyzji administracji więzienia ograniczających ich przestrzeń bytową.

³⁹ Informacja przekazana przez polskie władze z dn. 26 lutego 2010 r., dokument dostępny pod adresem:

http://www.coe.int/t/dghl/monitoring/execution/Source/Documents/Info_cases/Pologne/Kaprykowski17032010.pdf.

⁴⁰ Program działania, DH-DD(2011)710E z dn. 12 września 2011 r., dostępny pod adresem:

<https://wcd.coe.int/com.instranet.InstraServlet?command=com.instranet.CmdBlobGet&InstranetImage=1919380&SecMode=1&DocId=1781198&Usage=2>.

⁴¹ Informacja z Polski dotycząca grupy spraw Kaprykowski przeciwko Polsce, DH-DD(2013)89, dokument dostępny pod adresem:

<https://wcd.coe.int/com.instranet.InstraServlet?command=com.instranet.CmdBlobGet&InstranetImage=2231092&SecMode=1&DocId=1976472&Usage=2>.

⁴² Ibid., s. 4-6. Pismo p. Halickiego zawiera aktualizację nt. ośrodków służby zdrowia w polskich więzieniach.

⁴³ Ibid., s. 3. Rozporządzenie weszło w życie 3 stycznia 2011 r.

⁴⁴ DH-DD(2013)89E, dokument dostępny pod adresem:

<https://wcd.coe.int/com.instranet.InstraServlet?command=com.instranet.CmdBlobGet&InstranetImage=2231092&SecMode=1&DocId=1976472&Usage=2>.

100. Na 1120. posiedzeniu (wrzesień 2012 r.) KM z zainteresowaniem przyjął przedstawione programy działania, zaznaczając jednak, że wciąż jeszcze w pełni ich nie przeanalizował⁴⁵. Co się tyczy spraw Orchowski przeciwko Polsce i Norbert Sikorski przeciwko Polsce, KM zauważył, że w dalszym ciągu brakuje informacji nt. czynników obciążających rozpoznanych przez Trybunał, i zwrócił się do polskich władz o przedstawienie takich dodatkowych informacji. Zostały one przekazane przez władze w styczniu 2013 r. i dotyczyły dwóch czynników: częstego przenoszenia więźniów i możliwości wykonywania ćwiczeń fizycznych przez więźniów. Brakowało informacji nt. innych czynników obciążających rozpoznanych przez Trybunał, w tym braku prywatności, niezdrowych warunków bytowych i nieuwzględnienia potrzeb wrażliwych osadzonych cierpiących na problemy zdrowotne⁴⁶. Na 1164. posiedzeniu (marzec 2013 r.) KM zwrócił się do polskich władz o przedstawienie skonsolidowanych programów działania/raportów, które zawierałyby brakujące informacje nt. spraw Orchowski przeciwko Polsce i Norbert Sikorski przeciwko Polsce⁴⁷, a także dodatkowe informacje nt. dostępu więźniów do opieki zdrowotnej⁴⁸.

101. Chociaż wydawałoby się, że osiągnięto pewien postęp, Europejski Komitet do spraw zapobiegania torturom oraz niehumanitarnemu lub poniżającemu traktowaniu albo karaniu („CPT”) uznał w swoim sprawozdaniu z lipca 2011 r. dotyczącym wizyty w Polsce odbytej w 2009 r., że przeludnienie w dalszym ciągu stanowi problem w jednostkach penitencjarnych, a także zalecił polskim władzom zmianę standardów prawnych w kierunku zapewnienia osadzonym przestrzeni życiowej wynoszącej 4m² na osadzonego.⁴⁹ Analogicznie, w swojej informacji dla KM z listopada 2011 r., polska Rzecznik Praw Obywatelskich podniosła nierozwiązany problem przeludnienia w polskich jednostkach penitencjarnych, mimo iż w chwili sporządzenia tej informacji stopień obłożenia jednostek penitencjarnych wynosił 96,4% na szczeblu krajowym w porównaniu do ogólnej liczby miejsc⁵⁰. Ogólne dane mogą zaciemniać istotne różnice między województwami albo odzwierciedlać różnice w metodach sporządzania statystyk.

5.3.2. Nieprzestrzeganie prawa dotyczącego wolności zgromadzeń

102. W sprawie Bączkowski i inni przeciwko Polsce⁵¹ Trybunał dopatrywał się pogwałcenia prawa skarżącego do wolności zgromadzeń, braku skutecznego zadośćuczynienia tej sytuacji oraz dyskryminacyjnego potraktowania ze względu na to, że polskie władze, w sposób „nie określony w przepisach prawa”, nie zezwoliły na organizację w 2005 r. demonstracji mających zwiększać świadomość nt. dyskryminacji mniejszości, kobiet i osób niepełnosprawnych⁵².

103. Brak skutecznego środka odwoławczego w zakresie zezwolenia lokalnych władz na przeprowadzenie demonstracji pozostaje aktualnym problemem. Według polskiego programu działania przedstawionego 17 lutego 2012 r.⁵³, który nie został jeszcze przeanalizowany przez KM, w oczekiwaniu na ostateczne rozwiązanie prawne (wydano dwa projekty ustaw zmieniających ustawę o zgromadzeniach z 1990 r.)

⁴⁵ Decyzje Komitetu Ministrów dotyczące grupy spraw Orchowski, Sikorski i Kaprykowski przeciwko Polsce, 1120. posiedzenie (DH), 13-14 września 2011 r., CM/Del/Dec(2011)1120/7 z 14 września 2011 r., dokument dostępny pod adresem:

[https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?Ref=CM/Del/Dec\(2011\)1120/7&Language=lanEnglish&Ver=original&Site=&BackColorIntranet=B9BDEE&BackColorIntranet=FFCD4F&BackColorLogged=FFC679](https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?Ref=CM/Del/Dec(2011)1120/7&Language=lanEnglish&Ver=original&Site=&BackColorIntranet=B9BDEE&BackColorIntranet=FFCD4F&BackColorLogged=FFC679).

⁴⁶ DH-DD(2013)88, dokument dostępny pod adresem:

<https://wcd.coe.int/com.instranet.InstraServlet?command=com.instranet.CmdBlobGet&InstranetImage=2231089&SecMode=1&DocId=1976458&Usage=2>.

⁴⁷ Punkt 6 decyzji, zob. przyp. 52 powyżej.

⁴⁸ Punkty 3-5 decyzji w grupie spraw Kaprykowski przeciwko Polsce, zob. przyp. 52 powyżej.

⁴⁹ Zob. Sprawozdanie polskiego rządu z wizyty do Polski odbytej przez CPT w dn. 26 listopada-8 grudnia 2009 r., CPT/Inf (2011) 20 z dn. 12 lipca 2011 r., par. 83, dokument dostępny pod adresem: <http://www.cpt.coe.int/documents/pol/2011-20-inf-eng.pdf>.

⁵⁰ Rzecznik Praw Obywatelskich działała w charakterze Krajowego Mechanizmu Prewencji (KMP), który przeprowadza prewencyjne wizytacje we wszystkich jednostkach penitencjarnych w Polsce. Rzecznik wyraziła zaniepokojenie ustaleniami inspektorów KMP, według których „problem przeludnienia nie istnieje jedynie w danych statystycznych”. Dane te są błędne ze względu na niedopuszczalne praktyki, jak np. umieszczanie razem więźniów o różnej klasyfikacji bezpieczeństwa. Zob. informacja z Biura Rzecznika Praw Obywatelskich w sprawach Orchowski i Sikorski przeciwko Polsce (skargi nr 17885/04 i 17599/05) oraz odpowiedź rządu, DH-DD(2011)1108 z dn. 9 grudnia 2011 r., dokumenty dostępne pod adresem:

<https://wcd.coe.int/com.instranet.InstraServlet?command=com.instranet.CmdBlobGet&InstranetImage=2025469&SecMode=1&DocId=1835028&Usage=2>.

⁵¹ Skarga nr 1543/06, orzeczenie z dn. 3 maja 2007 r.

⁵² Ibid., par. 70.

⁵³ Program działania, DH-DD(2012)362 z dn. 3 kwietnia 2012 r., dostępny pod adresem:

<https://wcd.coe.int/com.instranet.InstraServlet?command=com.instranet.CmdBlobGet&InstranetImage=2066767&SecMode=1&DocId=1877910&Usage=2>.

zastosowano środki przejściowe (polegające przede wszystkim na szerokim rozpowszechnianiu orzeczenia ETPCz)⁵⁴.

5.3.3. *Niesprawiedliwe postępowania lustracyjne*

104. Grupa spraw Matyjek przeciwko Polsce⁵⁵ dotyczy niesprawiedliwości tzw. postępowań lustracyjnych⁵⁶, w szczególności ograniczonego dostępu skarżących do akt spraw objętych klauzulą tajności. 4 marca 2011 r. polskie władze przedstawiły raport/program działania dot. tej grupy spraw, podając szczegółowe informacje dotyczące szeregu środków legislacyjnych podjętych w celu rozwiązania tego problemu⁵⁷. Według polskich władz te zmiany „znacznie ograniczyły ilość niejawnych materiałów, które mogą być wykorzystywane w postępowaniach lustracyjnych, a w sprawach tych nie są wymagane dalsze środki ogólne”⁵⁸. Z przedstawionych informacji, które muszą jeszcze zostać przeanalizowane przez KM, nie wynika jednak, czy osiągnięto postępy w rozwiązywaniu tego problemu od czasu publikacji sprawozdania Pourgouridesa. Według informacji przedstawionych przez delegację polską na posiedzeniu we wrześniu 2012 r. w marcu 2013 r. weszło w życie nowe rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości, które rozszerza dostęp do niejawnych materiałów sądowych.

⁵⁴ Pierwszy z nich został po raz pierwszy opublikowany w 2009 roku i w chwili przedstawienia programu działania oczekiwał na rozpatrzenie przez Rządowe Centrum Legislacyjne. Stanowił on, że ostateczne decyzje o ewentualnym zakazie zgromadzeń „zostaną przekazane organizatorom na co najmniej 24 godziny przed planowaną datą wydarzenia”. Drugi projekt ustawy został przekazany do Sejmu przez Prezydenta RP dn. 24 listopada 2011 r. W pierwszym czytaniu, 21 grudnia 2011 r., stwierdzono, że należy go rozszerzyć, aby w lepszym stopniu odpowiadał na obawy Trybunału podniesione w sprawie Bączkowski i inni przeciwko Polsce, tj. „terminy rozpatrzenia odmowy zezwolenia na zorganizowanie demonstracji”. W lipcu 2012 r. Senat przyjął swoje poprawki do tego projektu.

⁵⁵ Matyjek przeciwko Polsce, (nr skargi 38184/03, orzeczenie z dn. 24 kwietnia 2007 r.), Bobek przeciwko Polsce (nr skargi 68761/01, orzeczenie z dn. 17 lipca 2007 r.), Jałowiecki przeciwko Polsce (nr skargi 34030/07, orzeczenie z dn. 17 lutego 2009 r.), Luboch przeciwko Polsce (nr skargi 37469/05, orzeczenie z dn. 15 stycznia 2008 r.) i Rasmussen przeciwko Polsce (nr skargi 38886/05, orzeczenie z dn. 28 kwietnia 2009 r.).

⁵⁶ Są to „postępowania mające na celu ujawnienie osób pełniących funkcje publiczne, które pracowały dla państwowych służb bezpieczeństwa albo z nimi współpracowały w okresie komunizmu”. Sprawy w toku: aktualna sytuacja – skarga nr 38184/03, dokument dostępny pod adresem:

http://www.coe.int/t/dghl/monitoring/execution/Reports/pendingCases_en.asp?CaseTitleOrNumber=38184%2F03&StateCode=&SectionCode.

⁵⁷ Program działania, DH-DD(2011)151 z dn. 7 marca 2011 r., dostępny pod adresem:

<https://wcd.coe.int/com.instranet.InstraServlet?command=com.instranet.CmdBlobGet&InstranetImage=1961965&SecMode=1&DocId=1708164&Usage=2>.

⁵⁸ Ibid., s. 7.